

TANZİMAT HAREKETİ'NE MUHALEFET

Ejder OKUMUŞ*

THE OPPOSITION TOWARD THE TANZİMAT MOVEMENT

To know the sociological dimensions of the opposition against the Tanzimat Movement is as important as Tanzimat and crucial in order to understand Turkey's yesterday and today. This study aims to investigate the opposition efforts attempted on The Tanzimat Movement in period of 1839-1856 in the sociological perspective and to make contribution in understanding of the Movement of Tanzimat.

Giriş

Bu çalışmada, 1839-1856 yıllarını kapsayacak biçimde Tanzimat Hareketi'ne muhalefet ve bu muhalefet çerçevesinde *uleman*ın tavrı ele alınarak Osmanlı'nın Tanzimatlı yıllarında *din* ve *uleman*ın toplumsal değişim karşısında nasıl bir tutum içerisine girdiği hususu ele alınmaya çalışılmaktadır.

1. DİN, MUHALEFET VE MUHALEFETİN TİPOLOJİSİ

Tanzimat Devleti, 1839-1856 yılları arasında açık, örgütlü bir muhalefet hareketine şahit olmasa da¹ halk tabanında Tanzimat'a karşı duyulan rahatsızlıklar, bağımsızlık ve milliyetçilik çabaları, bazı yönetici zevatin Tanzimat'tan hoşnutsuzlukları, çevrede âyân ve çok az sayıda ulemanın Tanzimat'a karşı tavırları, bazı ikaz, itiraz, protesto ve isyanlar vb. çerçevesinde Osmanlı topraklarında devlete veya devlet politikasına karşı hareketlerden söz edebiliriz. Aşağıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Tanzimat Hareketi'nin Osmanlı tarihi açısından önemli bir sonucu, yukarıdaki olayların da etkisiyle Türkiye'de modern anlamda muhalefet hareketine zemin hazırlamasıyla kendini göstermektedir. Osmanlı siyasî hayatında, Tanzimat'a kadar iktidara karşı kurumlaşmış meşrû bir muhalefet kavramından söz etmek çok zor görünmektedir.

* Doç.Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ejderokumus@hotmail.com

¹ Tanpınar'a göre Abdülmecit devrinde açık bir muhalefet hareketi vuku bulmamıştır. Kuleli Vak'ası istisna edilirse devlet idaresi hakkında yapılan tenkitlerin ve kamuoyundaki hoşnutsuzluğun hareket halinde açık bir ifadesine tesadüf edilmez. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 2. bs., İÜEFY, İstanbul 1956, s. 189.

Ulemanın devleti denetleme mekanizması, Yeniçeri Ocağı'nın devlete müdahaleleri, bazı tarikat hareketleri, bazı itiraz ve isyanlar gibi olaylar söz konusu olmuşsa da esasen devletin kendi meşrûiyet sınırları içinde alternatif politikalarla ortaya çıkmış örgütlü bir muhalefetin gerçekleşmediği söylenebilir. Bunun nedenleri,² ayrı bir araştırma konusu olacak kadar önemli bir konu olduğundan burada ele alınamasa da son tahlilde Tanzimat'ın Türkiye'de modern anlamda devlete muhalefet olgusunun temelini attığını söylemek mümkündür.

Her hâlükârda biz, 1839-1856 yılları arasında Osmanlı yönetiminin Tanzimat politikalarına karşı olumsuz tepkileri, ferdî ve sessiz itirazları, isyanları, bağımsızlık ve milliyetçilik hareketlerini, bazı protesto hareketlerini, gayrimüslim cemaatlerin bazı konularda gösterdikleri karşı tavırları, bazı Müslüman halkın itirazlarını, Tanzimat Hareketi'ne muhalefet olarak adlandırmakta bir beis görmemekteyiz.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti veya yönetimine ya da Osmanlı Devleti'nin Tanzimat uygulamalarına karşı gösterilen muhalefetin ayrıntısına girmeden önce bazı kavramları birbirinden ayırt etmemiz gerekmektedir:

İkaz, itiraz, protesto, isyan gibi isimlendirmelerle bütün bunları da içine alacak şekilde muhalefet kavramının farklı yönlerinin ortaya çıkması bakımından bazı işaretlerde bulunmak faydalı olabilir.

Siyasî ve sosyal platformda *ikaz*, mevcut örgütün, cemaatin, toplumun ya da devlet düzeninin bütün veya bazı görüş, inanç ve uygulamalarına ferdî veya kolektif olarak, geçici ya da sürekli bir biçimde, sert/radikal veya yumuşak, aktif ya da pasif uyarılarda bulunmaya gönderme yapar. Aynı çerçevede karşı davranış, söylem veya icraatlarıyla mevcut uygulamaların yapıldığı şekliyle olmaması gerektiğini ifade ederse itiraz olurken, itiraz bir şekilde karşı davranışlarla açıktan açığa bir ret hareketine dönüştüğünde protesto adını alır. Bu üç olgudan ikaz, dikkat edilirse içerden bir muhalefettir. İtiraz ve protestonun ise hem iç hem de dış boyutları olabilir. Yani mevcut durumu benimseyerek bazı yönlerine itiraz ve protesto yapılabileceği gibi benimsenmeden dışarıdan bir biçimde de yapılabilir.

İsyan ise bu üçünden farklı bir biçimde ve üçünü de kapsamına alacak şekilde mevcut devlete, yönetime, topluma, hareket ve uygulamalara bir karşı koyuş ve baş kaldırı hareketi olarak tarif edilebilir.

² Bilal Eryılmaz'a göre bunun nedeni, bütün devlet yetkilerinin padişahın şahsında toplanmış olması, sultanın halife sıfatıyla sahip olduğu dinî şahsiyeti ve batı ülkelerinin aksine devlet karşısında özerkliği olan dinî cemaat örgütlerinin bulunmamasıdır. (Bilal Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 241) Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ulemanın, devlete karşı denetleme mekanizması oluşturması, Osmanlı'da bir muhalefetten söz edilmesini haklı gösterecek boyutlara ulaşmıştır. Bunun ötesinde Osmanlı Devleti'nde açık örgütlü-kurumlaşmış bir muhalefet hareketinin bulunmayışı ya da çok sınırlı kalmasının önemli nedenleri olarak, devletin güçlü olmasını ve dolayısıyla toplumuyla problemlerinin olmamasını, bundan dolayı da mezkûr manada bir muhalefete girişilmemesini ve de muhalefetin meşrûiyeti meselesini kabul edebiliriz. Özellikle muhalefetin meşrûiyeti konusu, devletin varlığı ve devamının sağlanmasında dayandığı meşrûiyet kadar önemlidir. Temelde İslam hukukunun kabul edildiği Osmanlı Devleti'nde, nasıl devlet temelde meşrûiyetini dinden ve dinî faktörlerden alıyorsa, muhalefetin de aynı sınırlar içinde meşrûiyetini temelde dinden alması gerekir. Yani İslam'da muhalefet, meşrûiyetini, şer'î delillere dayanmak suretiyle kazanır. Bu yüzden muhalefet de muhalefetini yaparken, İslam'ı mevcut yönetimden daha iyi gerçekleştireceği iddiasıyla ortaya çıktığında meşrûiyet elde eder. (Bkz. Abdulhâlık Mustafa Nevin, İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet, Çev. Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1990, s. 24). Osmanlılarda devletin güçlü olduğu dönemlerde mezkûr manada muhalefetin olmaması, muhalefette dinî meşrûlaştırımdan onay alamamak gibi bir düşünceden kaynaklanabilir.

Görüleceği üzere gerek ikaz, itiraz ve protesto, gerekse isyan, muhalefet şemsiyesi altına sokulabilir. Başka bir ifadeyle söz konusu olgular, muhalefetin (opposition, muârada) farklı cephe ve yöntemlerini ifade etmektedirler.

Söz konusu muhalefet biçimlerine Osmanlı Devleti ve Tanzimat Hareketi bağlamında baktığımızda, dinî yönleri dikkat çekmektedir. Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan Osmanlı toplumu, dinî bir yapılanmaya sahip olduğuna göre Tanzimat'a yapılan muhalefetlerin de dinî özelliklerinin olması doğal, hatta bir bakıma zorunludur. Dolayısıyla yukarıdaki olguları, dünyevî meşrûiyet alanlarından da yararlanmakla veya seküler yönleri bulunmakla birlikte, gerek Müslümanlar, gerekse Müslüman olmayan cemaatler plânında, dinî ikaz, dinî itiraz, dinî protesto,³ dinî isyan ve dolayısıyla dinî muhalefet olarak vasıflandırabiliriz. Dinî ikazı İslamî toplumlarda en iyi karşılayan ifade veya olgu, belki de *emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker* ilkesiyle ıslah hareketidir. Bu hareket, İslam dünyasında ve Osmanlı Devleti'nde İslam hukuku çerçevesinde kurulan *Hisbe* teşkilatıyla da açık ve örgütlü bir biçimde ortaya çıkmıştır. Ayrıca dinî ikaz, itiraz ve protestoyu da içerecek biçimde İslam toplumlarında *tecdîd* ve *ihyâ* hareketlerinden de muhalefet hareketleri olarak bahsetmek mümkündür.

İsyan hariç diğer bütün varyantlarıyla muhalefet hareketleri, içinden çıktığı siyasî ve sosyal birliğin içinde kalarak bir takım faaliyetlerde bulunabilecekleri gibi, radikal ve aktif biçimlerde kendini göstererek ana birlik veya bünyeden i'tizâl edebilir ve bağımsız bir grup, toplum veya devlet olabilirler. İsyan söz konusu olduğunda ise isyan hareketi, başarılı olup mevcut duruma hâkim olursa, aynı sistemi veya yapıyı farklı şahıslarla sürdürebileceği gibi ideolojisi, inancı, ritüelleri farklı yeni bir sistem de kurabilir.

İslam toplumlarında muhalefet olgusunun geçerliliği (validity), meşrû görülmesine bağlıdır. Bu çerçevede ikaz, itiraz, protesto gibi muhalefet biçimlerinin, halife, halife-sultan veya toplum katında meşrû görülebilmesi için de İslamî sınırlar içinde yer almaları, İslam'ın temel prensiplerine göre hareket etmeleri şarttır. Bu yönüyle aslında İslam'da ve İslam toplumlarının yönetiminde muhalefet, dine aykırı olan her şeye karşı çıkış olarak tespit edilebilir. Bu anlamda da İslam toplumunda her Müslüman fert, grup veya cemaat, yönetici ve yönetilen, potansiyel olarak muhalefet etme hakkına sahiptir. Biat, şûra ve emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker prensipleri, doğal olarak Müslümanlara bu hakkı tanımaktadır.⁴

Hülasa diyebiliriz ki devlet, sultan veya yönetici, meşrûiyetini temelde dinden sağladığı gibi muhalif cephe veya cephele de meşrûiyetlerini dinden elde etmek zorundadırlar. Bir olgu olarak muhalefet, İslam toplumunun çerçevesi içinde yer alır; dine dayanmak ve meşrûluğunu dinden alarak kendisini haklılaştırmak zorundadır. "İslam idealizminin gerçekleştirmek için siyasî toplumda yaşama zaruretinden doğan siyasî bir olgu" olarak muhalefet,⁵ eğer mevcut halifeyi, halife-sultanı, yönetimi ya da yönetici seçkinleri, yerlerinden uzaklaştırıp yerine kendisi geçmek istiyorsa, o durumda toplumu, mevcudun meşrûiyetini yitirdiğine dair ikna etmesi veya toplumun bunu

³ Dinî ikaz, itiraz ve protestonun, dinî grup ve cemaatler bağlamında sosyolojik anlam ve yorumları hakkında bkz. Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, İFAV Yay., İstanbul 1995, ss. 204-258.

⁴Bkz. A. M. Nevin, a.g.e., ss. 54-61. Bu çerçevede İslam toplumunda devlete itaat-meşrûiyet ilişkisi hakkında bkz. Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Dili*, Çev. Fatih Taşar, Rey Yay., İstanbul 1992, ss. 141-176.

⁵ A.e., s. 60.

bizzat görmesi ve muhalefetin kendisinin de bu meşrûiyetin kendisine geçtiğini kanıtlaması gerekmektedir. Aksi halde muhalefet de meşrû addedilmez ve ona da muhalif bir hareket yönelebilir. İslam toplumunun varlığının korunması bu çerçevede bir muhalefeti gerekli kılar. Fârâbî'nin *erdemli şehir*,⁶ Erich Fromm'un *sağlıklı toplum*⁷ nitelemesinden yararlanarak bu muhalefete İslamî toplumlar bağlamında erdemli veya sağlıklı muhalefet, buna uymayana ise erdemsiz veya sağlıksız-patolojik muhalefet diyebiliriz.

Bu noktada İslam tarihinde ve tarihçiliğinde kendini gösteren fitne olgusuna işaret etmek yararlı olabilir. İslam toplumu içinde ortaya çıkan muhalefet hareketleri meşrûiyetlerini kazanmışlarsa, sağlıklı muhalefet olarak toplum ve devlet katında olumlu bir makamda yerlerini alırlar; ancak sağlıksız bir muhalefet söz konusuysa, bu bir fitne olarak addedilir.⁸ Osmanlı tarihçileri de bu fitne türünden muhalefet olgusuna işaret ederler. Devlete karşı yapılan muhalefet, özellikle isyan biçiminde kendini gösteren karşıt hareketler, Osmanlı tarihlerinde fitne olarak adlandırılarak mahkûm edilirler.⁹ Hoca Sadeddin Efendi'nin, Naîma'nın, Cevdet Paşa'nın, Lütfî'nin vb. tarihlerinde bunu görmek mümkündür. Meselâ Tanzimat Dönemi tarihçisi Cevdet Paşa, Mekke ulemasının Tanzimat'a karşı giriştiği olaylı muhalefet hareketini ("ihtilâl teşebbüsü"¹⁰) fitne olarak adlandırmakta, Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib ve Mekke Reîsü'l-Ulemâ'sı Cemal Efendilerin fitne çıkardıklarını,¹¹ Cemal Efendi'nin Reîsü'l-Ulemâ iken reîs-i ehl-i fitne ve fesâd olduğunu söylemektedir.¹² Tabî ki Mekke muhalefetini, Cevdet Paşa devlet tarihçisi olarak devlet gözlüğüyle değerlendirerek sağlıksız görmekte ve fitneyle eş değer kabul etmektedir.

Tanzimat Dönemi devlet yönetimine muhalefetle ilgili değinmemiz gereken bir husus da Müslüman toplumun içinden çıkan ikaz, itiraz veya protesto çabalarının, Batı'yla kurulan dolaylı ve dolaysız temaslar olarak ortaya çıkan akkültürasyon olgusunun doğurduğu batılılaşma ve dış gerilime karşı olumsuz tepki biçiminde kendini gösteren nativist girişimler olduğu konusudur. Nativist muhalefet çabaları, ithal edilen batı kültürüne karşı yerli kültür kalıplarının yeni düzenlenmesi, ihyâ edilmesi veya değişen şartlara uyarlanması ve sonuçta devletin çöküşten kurtarılmasına vesile olması gibi hususları savunan dinî, sosyal ve kültürel hareketler olarak tezahür etmişlerdir.¹³ Bilindiği üzere anti-modernleşme ideolojisine sahip olan nativist hareketler, geleneksel kültürü savunurlar.¹⁴ Belirtmelidir ki burada söz konusu olan yerlici muhalefet hareketlerinin yerliliklerinde belirleyici olan, Osmanlı'nın geleneksel devlet yapısı ve hukukunun sürdürülmesi, yani şeriatın geçerliliğinin devam etmesi hususudur.

⁶ Fârâbî, el-Medinetü'l-Fâzıla, Çev. Nafiz Danışman, MEBY, İstanbul 1990.

⁷ Bkz. Erich Fromm, Sağlıklı Toplum, Çev. Yurdanur Salman-Zeynep Tannısever, 2. bs., Payel Yay., İstanbul 1990.

⁸ A. M. Nevin, a.g.e., s. 59. İslam siyaset dilinde fitne kavramı için bkz. B. Lewis, a.g.e., s. 148.

⁹ Bkz. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Ömer Laçiner, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 29.

¹⁰ C. Paşa, Tezâkir, c. 1, Haz. Cavid Baysun, 2. bs., TTKY, Ankara 1986, ss. 132, 139.

¹¹ A.e., c. 1, ss. 101-113.

¹² A.e., c. 1, s. 111.

¹³ Bkz. Ali Coşkun, Osmanlı Dönemi Dinî "Kurtuluş" Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, ss. 211, 366; Anthony F. C. Wallace, "Revitalization Movements", American Anthropologist, Sayı: 58, 1956, ss. 267, 278.

¹⁴ P. L. Berger-B. Berger-H. Kellner, Modernleşme ve Bilinç, ss. 179, 176; Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, 2. bs., İFAV Yay., İstanbul 1994, s. 117.

Daha sonraki dönemlerde nativist hareketler bu tekil özelliğini kaybederek milliyetçilik ve İslamcılık olarak iki kanada bölünecektir.

2. TANZİMAT HAREKETİ'NE MUHALEFET

Tanzimat Hareketi'ne muhalefet, kuşkusuz ciltlerce çalışmanın sayfalarını dolduracak kadar çok geniş bir konudur. Dolayısıyla bizim bu noktada yapacağımız şey, muhalefet girişimlerine atıfta bulunarak din-devlet ilişkisi bağlamında muhalefetin ne olduğunu ele almaktır.

Tanzimat'a muhalefet olgusunu birkaç açıdan ve birkaç cephede incelemek mümkündür. Burada birkaç açıdan ifadesi, muhalefetin niteliğine, birkaç cepheden ifadesi ise muhalefetin hangi statü, konum, sosyal kesim, kavim ve din çerçevesinde gerçekleştiğine göndermede bulunur.

Muhalefetin niteliğini işaretlemesi bakımından Tanzimat'a muhalefeti, *gizli muhalefet*, *açık-yumuşak/pasif muhalefet* ve *açık-sert/radikal muhalefet* olarak üç biçimde ele alabiliriz. Muhalefetin cephesini ortaya koyması bakımından da yönetici seçkinler ve yönetilen-halk kesimleri olmak üzere iki ana kısımdan söz edebiliriz. Yönetici seçkinlerin muhalefetini Reşid Paşa ve taraftarlarına muhalif olan merkezî yönetimdeki ulema dışı yöneticilerin muhalefeti, taşrada bulunan âyânın muhalefeti, merkezde bulunan ulemanın muhalefeti ve taşra ulemasının muhalefeti olmak üzere dört tipe ayırabiliriz. Yönetilen halk kesimlerinin muhalefetini ise Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde iki ana tipte mütalâa etmek mümkündür.

Bu tipoloji, mesleklere, statülere vb. kriterlere göre de yapılabilir. Fakat biz şimdilik yukarıdaki muhalefet tipolojisiyle konuyu ele alabileceğimize inanıyoruz.

Yaptığımız tipolojide nitelik ve cepheye göre muhalefetleri birbiriyle bağlantılı hale getirmek istediğimizde, örnekleriyle birlikte şu tablo karşımıza çıkmaktadır.

2.1. YÖNETİCİ SEÇKİNLERİN MUHALEFETİ

2.1.1. Reşid Paşa ve ekibine muhalif olan merkezî yönetimdeki *ulema dışı yöneticilerin* muhalefeti, nitelik bakımından açık-yumuşak/pasif muhalefeti karşılar. M. Reşid Paşa ile onun "Ali Paşa ve Fuad Efendi gibi âdemleri"nin¹⁵ azil ve nefyinde rolü olan yöneticileri buna örnek verebiliriz. Rıza Paşa, Damat Said Paşa ve Sârim Paşa bu kimselerdendir. Reşid Paşa'ya nispetle muhafazakâr olan Rıza Paşa, 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşid Paşa'nın azli ile iktidara gelmiş ve nispeten muhafazakâr politikalar gütmüştür.¹⁶ 1264'de Serasker Dâmâd-ı Şehriyârî Said Paşa'nın gayretiyle Reşid Paşa düşüp yerine Sârim Paşa sadrazam oldu".¹⁷ Hüsrev Paşa da aynı şekilde Tanzimatçı bürokrat seçkinlere muhalif olmuştur.¹⁸ Damat Mehmed Ali Paşa'nın muhalefetini¹⁹ de bu tipe dahil edebiliriz. Belirtmek gerekir ki bu muhalif kanadı oluşturanlar da devletin

¹⁵ C. Paşa, Tezâkir, c. 1, ss. 23-24.

¹⁶ H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 638; Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslahatı, Çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1328, ss. 75-76.

¹⁷ C. Paşa, Tezâkir, c. 1, ss. 23-24; A. Şeref, "İlâve-i Nâşir", Târîh-i Lütffî, c. 8, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, s. 193.

¹⁸ Bkz. Engelhardt, a.g.e., s. 82

¹⁹ D. M. Ali Paşa'nın Medrese öğrencilerini M. Reşid Paşa aleyhine tahrik etmesi (suhte-softa) olayı hakkında bkz. C. Paşa, Tezâkir, c. 4, ss. 65-66; c. 1, ss. 17, 37-38; Bayram Kodaman-Ahmet Turan Alkan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY, Ankara 1992, s. 6.

bekâsını temin için çabalamış, ancak Tanzimatçı bürokratların modernliklerine kıyasla gelenekselliği savunmuş, en azından gelenekselliğe daha yakın olmuşlardır. Onlar, Tanzimat reformlarına esas itibarıyla karşı olmamışlardır. Karşı oldukları, M. Reşid Paşa ile ekibi ve bunların izlediği siyasî yöntem olsa gerektir. Nitekim meselâ Rıza Paşa, iktidara geldiğinde Rumeli'ye gönderilecek eski Hariciye nazırı M. Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitaben Tanzimat'ın tadiline dair yazılmış bir ferman,²⁰ Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşid Paşa'nın radikal görünen bazı reformlarını devlet ve halk için doğurduğu bazı güçlükler nedeniyle tehir ederek, eski bazı müesseseleri geri getirmiştir.²¹

2.1.2. Taşrada bulunan *vücûh-ı memleket, ağa (âyân) ve beylerin* muhalefeti, bir kısmıyla açık-yumuşak/pasif, bir kısmıyla açık-sert/radikal nitelikli muhalefeti karşılar. Eyaletlerde idareyi fiilen ellerinde tutan ağa, vücûh-ı memleket adı altında eski âyân²² Tanzimat'a muhalefet etmiş ve bu muhalefetine hem açık-yumuşak/pasif, hem de açık-sert/radikal sitili kullanmıştır. Birinci sitile örnek olarak Ankara'ya bağlı Bâlâ kasabası Ayanlarından Yağcıoğlu İbrahim'in Tanzimat'a muhalefeti verebiliriz. Resmî bir vesikaya göre²³ Yağcıoğlu İbrahim, Tanzimat-ı Hayriyye gereği vergi muafiyeti kalktı-ğından ve dolayısıyla kendisi de herkesle birlikte vergi vereceğini anladığından, Bâlâ kasabasına tâbi olan ve kendisinin köyü olan Yeni Şeyh karyesi ile diğer bazı karye ahalisini tahrik ve ifsada ibtidâr ile dört yüz silahsız fakiri Ankara civarına toplamıştır. Ancak bu topluluk, tedâbîr-i hakîmane ile dağıtılmış ve mezkûr kişi tutuklanmıştır. Bunun gibi olayların dışında taşra meclislerinde âyânın çeşitli konularda muhalefet girişimlerinde bulunmasını²⁴ da bu tür muhalefete dahil edebiliriz.

İkinci sitile örnek olarak ise Bosna-Hersek beylerinin muhalefeti, Niş, Vidin, Arnavutluk, Bulgaristan, Girit isyanlarını, Sırbistan İhtilâli'ni,²⁵ Lübnan ve Suriye olayları gibi çoğu Tanzimat'ın ilk yıllarında gerçekleşen itiraz ve protestoları verebiliriz. Kuşkusuz bu isyan ve olaylarda başı çekenler, o bölgelerin ileri gelenleri, âyân, ağa ve beyleri, idarecidir. Bu kişilerin öncülüğünde ortaya çıkan muhalefet girişimleri, gerçekten de açık-sert/radikal olmuş, Osmanlı Devleti'ne İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük batı devletlerinin müdahalesini getirmiş ve bu müdahalenin de etkisiyle milliyetçilik duygularını kamçulamış ve sonuçta Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına neden olmuştur.²⁶

Sözünü ettiğimiz isyan, ihtilâl, itiraz ve protesto biçimlerinde ortaya çıkan muhalefet hareketleri, hep reformlarla ilgili hadiselerdir.²⁷ Bir kısmı Tanzimat öncesine dayansa da her hâlükârda bizzat Tanzimat'tan kaynaklanan yönleri bulunmaktadır. Biz

²⁰ Evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos Ortaları tarihli Ferman için bkz. Başvekâlet Arşivi, Mühimme Defterleri, No. 255'den naklen H. İnalçık, "a.g.m.", ss. 687-690.

²¹ "Aynı m.", ss. 638-639.

²² H. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", Belleten, TTKY, c. XXVIII, no: 112, Ankara, Ekim 1964, s. 615; H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 635.

²³ 27 Safer 1257/20 Nisan 1841 tarihli belge için bkz. Başvekâlet Arşivi, Bâb-ı Asâf Defterleri, No. 370, s. 53'ten naklen H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ss. 682-684.

²⁴ Bkz. "aynı m.", ss. 635-636.

²⁵ Bkz. A. Lütflü, *Târîh-i Lütflü*, c. 6, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1302, s. 112.

²⁶ Bkz. A. C. Eren, "Tanzimat" MEBTA, c. XXX, Ankara 1981, s. 398; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c. V, 5. bs., TTKY, Ankara 1991, s. 210; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTKY, Ankara 1991, ss. 408-409 vd.

²⁷ A. C. Eren, "Tanzimat" MEBİA, c. 11, İstanbul 1993, s. 723.

burada bu olayları tek tek ele almak durumunda değiliz. Ancak daha sonra değineceğimiz din-devlet ilişkisiyle ilgili bazı hususlara açıklık kazandırması için zikretmekteyiz.

Bunlar gibi Tanzimat Hareketi'ne muhalefet girişimlerinin ortaya çıkmasında Tanzimat'ın uygulanmasının getirdiği çeşitli problemler, özellikle vergi meselesi ve toprak meselesi etkili görünse de²⁸ esasen dinin merkezî bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Problemlerin vergi ve toprak meselelerinin, askerlik olayının temelinde eşitlik ilkesinin uygulanması çabası olduğu düşünülduğünde bu durum anlaşılacaktır. Söz konusu tespit, Müslümanlar arası ilişkilerde ve Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ilişkilerde de geçerlidir.

Bosna-Hersek'in Müslüman beyleri, öteden beri batılılaşma çabalarına karşı kuşkuyla yaklaşmış²⁹ ve Tanzimat'ın getirdiği vergi reformuna muhalefet etmiş, eşitlik prensibine karşı çıkarak Hıristiyan reâyâ ile ilişkilerinin eskisi gibi devam etmesini temine çalışmışlardır.³⁰ Burada dinin önemli bir etken olduğu muhakkak.

Vergi reformu nedeniyle ortaya çıkan olaylardan biri de Niş isyanıyla³¹ kendini göstermiştir (1841). Burada önde gelen Müslümanlar vergi muafiyetlerinin kalkmasına, zengin Hıristiyan çorbacılar da vergi nispetlerinin servetlerine göre artmasına karşı çıkarak muhalefete geçmişlerdir. Hıristiyan zenginler, reâyâyı da yanlarına alarak isyan çıkarmışlardır.

Lübnan olaylarında da Tanzimat'ın eşitlik ilkesini icra etme girişimlerinin etkisi büyük olmuştur. Dürzîlerle Hıristiyan Marunîler, müsâvî tebaa muamelesi görmeye yanaşmamış ve her biri kendine özgü bir takım imtiyazlar talep ve iddia etmişlerdir.

Lübnan Emiri Kasım'ın Hıristiyan olması ve Marunîleri himaye etmesi Dürzîlerin başkaldırmasında âmil olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok uğraştığı Lübnan olaylarının çıkmasında Beyrut'taki yabancı konsoloslukların tahrik çabaları vasıtasıyla Batılıların rolü de olmuştur.³² Lübnan olayları Fransa ve İngiltere'nin işe karışmasıyla uluslar arası büyük bir siyasî problem halini almış ve devleti uzun yıllar uğraştırmıştır.³³

Bunların dışında Arnavutluk isyanı,³⁴ Van,³⁵ Diyarbakır, Erzurum, Trabzon, Hakkâri bölgelerinde çıkan ayaklanmaları³⁶ da sert/radikal muhalefete dahil edebiliriz. Bunlar arasından 1846'da çıkan Hakkâri olayında başrolü oynayan meşhur Kürt emirlerinden Bedirhan Bey (Mütesellim), Hakkâri'de Tayyarî Nasturîlerini kendi emri ve boyunduruğu altına almış ve onları katletmekle tehdit etmiştir. İngiliz ve Fransızların

²⁸ Bkz. M. Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", TCTA, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 216-219; H. İnalçık, "a.g.m.", s. 632 vd.

²⁹ Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Sabah Kitapları, İstanbul 1993, s. 126.

³⁰ Bkz. Engelhardt, a.g.e., ss. 86-87.

³¹ İsyan hakkında bkz. H. İnalçık, "a.g.m.", ss. 640-646.

³² R. Kaynar, a.g.e., ss. 408-409.

³³ E. Z. Karal, a.g.e., s. 210.

³⁴ Bkz. Engelhardt, a.g.e., ss. 69-70.

³⁵ Lütfî, Târîh'inde Van'ın muhalefetini "ni'met-i adâleti takdirden gâfil olarak karşı çıktıklarından...." ifadesini kullanarak izah etmektedir. Bkz. A. Lütfî, Târîh-i Lütfî, c. 8, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, ss. 30-31.

³⁶ Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTKY, Ankara 1994, s. 297.

müdahalesini de celbeden olay, devlet tarafından bastırılmış, Bedirhan Bey ise Tanzimat'ın başarılarını ifa edenlerden M. Reşid Paşa vasıtasıyla affedilmiştir.³⁷

Taşra âyân, bey ve ağalarının açık-sert/radikal muhalefetlerine daha pek çok örnek getirilebilirse de bu kadarının kâfi olduğunu düşünüyoruz.

2.1.3. *Merkezde bulunan ulemanın* muhalefeti, bir yönüyle gizli muhalefeti, bir yönüyle ise açık-yumuşak/pasif muhalefeti karşılar. Daha önceki bahislerde yeri geldikçe ulemanın reformların içinde olduğunu vurgulamıştık. Gerçekten de ulema ve İlimiye örgütü Tanzimat Devleti'ne ve reformlarına sadakatini her noktada göstermiştir. Ancak bu demek değildir ki ulema, Tanzimat'a ve Tanzimat aydınlarına hiç muhalefet etmemiştir. Elbette ulemanın klâsik zamanlardaki gibi muhalefet gücü kalmamıştı.³⁸ Fakat yine de ulemanın bazıları iç dünyalarında, yani açığa çıkarmadan gizli bir muhalefet hesabı yapmış, yeri geldiğinde bir kısmı da ikaz ve itirazlarda bulunmuş, tepkisini ortaya koymuştur. Birinci grup ulemanın muhalefetini gizli, ikinci grup ulemanın muhalif tavrını ise açık-yumuşak/pasif muhalefet olarak tespit edebiliriz. Gizli muhalefete örnek olarak Cevdet Paşa'nın duruşunu verebiliriz. Cevdet Paşa'nın kendi ifadelerine³⁹ dayanarak diyebiliriz ki o, pragmatik ve stratejik bir tavır sergileyerek Tanzimatçılarla da diğerleriyle de ilişki kurmaya çalışmıştır. Fakat kendisinin tavrını netleştirerek ya Tanzimatçılarla ya da ötekilerle birlikte olmasını isteyen kimseye "behemehâl bir bayrak altına girmek lâzım gelirse Bayezid Meydanı'nda bir bayrak açıp yalnız altında otururum" demesi onun Tanzimat'ı da içine sindiremediğini, Tanzimat'a gizli bir muhalefetinin olduğunu göstermektedir.

İkinci gruba giren ulema muhalefetine örnek olarak ise birkaç olayı getirebiliriz. Birincisi İlimiye mensuplarının, M. Reşid Paşa Ticaret Kanunnamesi çıkarmaya çalışırken ortaya koydukları itirazdır. Bu itiraz nedeniyle söz konusu kanunname ertelenmek zorunda kalmıştır. İkincisi ise Suhte (softa) hadisesidir. Bu, ulemanın dışında gibi görünmektedir; ancak Medrese'yi ilgilendiren bir konu olduğu için ulema ile ilişkili bir olaydır. Tarihi verilere göre Damat Mehmed Ali Paşa'nın da teşvikiyle medrese talebeleri, Osmanlı Devleti'nin Filistin'deki mukaddes yerler meselesi yüzünden ihtilâfa düştüğü Rusya ile savaşmaması gerektiğini savunan M. Reşid Paşa'ya karşı protesto gösterileri yapmışlardır.⁴⁰ Cevdet Paşa'nın ihtilâl olarak adlandırdığı bu olaydan⁴¹ dolayı M. Reşid Paşa korkusundan üç gün boyunca sokağa çıkamamıştır.⁴² Abdülmecid'in kesin emri ile olay bastırılmış, "ihtilâl"e ön ayak olan hoca ve suhtelerden bir çoğu tutuklanmış ve nefyolunmuştur.⁴³ M. Ali Paşa da softalar isyanını tahrik etmek suçundan

³⁷ A. Şeref, "a.g.m.", ss. 489-492, 506-507.

³⁸ İ. Kara, İslamcılığın Siyasî Görüşleri, İz Yay., İstanbul 1994, ss. 48-49.

³⁹ Reşid Paşa'nın adamlarından biri Cevdet Paşa'ya 'Ya bizim tarafa gel ya öte tarafa git. İki bayraktan birine yazıl. Zira buraya gelip gittiğin için hey'et-i hâzıra senden emîn olamaz. Yarın biz meydana çıkarsak, birinci işimiz seni ezmektir.' dediğinde Cevdet Paşa, cevaben şöyle demiştir: 'Ben dâiyân-i devletdenim ve küçük rütbede bir âdemim (o zaman Efendi'dir) Vükelânın ihtilâfına karışmak bana yakışmaz. Ben herkesle barışığım ve behemehâl bir bayrak altına girmek lâzım gelirse Bayezid Meydanı'nda bir bayrak açıp yalnızca altında otururum.' (C. Paşa, Tezâkir, c. 4, s. 62)

⁴⁰ B. Kodaman-A.T.Alkan, "a.g.m.", s. 6; C. Paşa, Tezâkir, c. 4, ss. 65-66.

⁴¹ A.e., a. yer.

⁴² B. Kodaman-A.T.Alkan, "a.g.m.", s. 6.

⁴³ C. Paşa, Tezâkir, c. 4, ss. 65-66.

Abdülmeccid'in emriyle Kastamonu'ya sürülmüştür (27 Receb 1271 Cumartesi).⁴⁴ M. Reşid Paşa, Softa ihtilâline seyirci gibi davranan Arif Hikmet Bey'e de gücenmiştir.⁴⁵

Bu olay esasen kendi içinde şeyhülislam ve ulemanın da M. Reşid Paşa'ya muhalefetini barındırmaktadır. Nitekim olaydan sonra M. Reşid Paşa, ulema ile yönetimin arasının düzeltilmesini temin maksadıyla Cevdet Paşa'yı aracı olarak görevlendirmiştir. Cevdet Paşa ise Şeyhülislam Arif Efendi, Fetva Emîni Refik Efendi ve diğer ileri gelenlerle görüşerek aracılık etmiştir. Ulemadan yolsuz hareketlere meydan verilmeyeceğine dair söz alınarak bir mazbata hazırlanmış ve Saray-ı Hümayun'a takdim edilmiş, böylece dedikodunun arkası kesilmiştir.⁴⁶

Suhte vakası, ilk bakışta açık-sert/radikal muhalefet gibi görünse de esasen oluş şekli ve muhtevası itibarıyla açık-yumuşak/pasif bir gösteri yürüyüşü olarak kabul edilebilir.

Tanzimat'ı başarısız gördükleri için camilerde hocaların ve vaizlerin açıkça hükümeti eleştirmeleri⁴⁷ gibi olayları da bu gruba dahil edebiliriz.

Her hâlükârda merkezde bulunan "Resmî Ulema", gizli ya da açık muhalefete girişmiştir. Ancak vurgulamalıyız ki ulemanın muhalefeti, reformları engelleyici, sosyal değişmeyi önleyici bir nitelik taşımamaktadır. Ulema, reformları desteklemiş, reformların bilfiil içinde olmuştur. Ancak statüleri ve misyonları gereği, yeri geldikçe muhalif tavırlar sergilemişlerdir. Dolayısıyla diyebiliriz ki ulemanın muhalefeti, içerden bir muhalefet özelliğindedir.

2.1.4. *Taşrada bulunan ulemanın* muhalefeti, ayrı ayrı açık-yumuşak/pasif ve açık-sert/radikal muhalefet olarak nitelendirilebilir. Taşra ulemasının açık-yumuşak/pasif muhalefetine örnek olarak ulemanın karantinaya karşı çıkmaları ve halkı tahriklerini verebiliriz. Amasya'da bazı meclis üyeleriyle birlikte ulemanın da karantina aleyhine halkı tahrik ettiklerine dair belgeler bulunmaktadır.⁴⁸ Aynı şekilde Manisa sancağına bağlı Demirci kazası müftüsü de karantinanın şeriata uymadığını yaymaya çalışmıştır.⁴⁹

Taşra ulemasının açık-sert/radikal muhalefetine örnek olarak ise Mekke ulemasının merkeze karşı giriştiği muhalefet hareketini⁵⁰ zikredebiliriz. Osmanlı Devleti'nin başını çok ağrıtan bu olayın ortaya çıkmasında, siyasî ve ekonomik çıkar hesapları olsa da dinî gerekçeler öne çıkmıştır. Osmanlı Devleti, esir alışverişini (bey'-i üserâ) yasakladığında Cidde'nin önde gelen tüccarlarından bir grup, Hicrî 1271 yılının on üç Recebinde Mekke uleması ve seçkinlerine bir mektup yazarak esir ticaretinin yasaklanmasının yanlışlığını, Tanzimat-ı Hayriyye'nin bütün maddelerinin icrasının kararlaştırıldığını, bu maddelerden birinin üserâ ticaretinin yasaklanması, diğeri hudûd-i şer'iyyenin ibtâlî, bir diğeri din düşmanlarının Cezîretü'l-Arab'dan istedikleri yerlerde bina inşa edebilmeleri, diğeri biri kadınların kocalarının veya babalarının yanlarında

⁴⁴ A.e., c. 1, ss. 37-38.

⁴⁵ C. Paşa, a.e., c. 4, ss. 65-66.

⁴⁶ A.e., c. 4, s. 66.

⁴⁷ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), c. VI, 4. bs., TTKY, Ankara 1988, s. 95.

⁴⁸ Başvekâlet Arşivi, Bâb-ı Asâfî Defterleri, No. 370, 20 Safer 1257 tarihli yazıdan naklen H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ss. 680-681.

⁴⁹ M. Çadırcı, "a.g.m.", ss. 298-299.

⁵⁰ Mekke Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Paşa, Tezâkir, c. 1, ss. 101-152. Olayın bir yorumu için bkz. Bernard Lewis, "The Tanzimat and Social Equality", *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman*, Colloques Internationaux du CNRS, No: 601, ss. 52-54.

durmak istemedikleri zaman kendilerine karışılmaması, kâfirlerin ehl-i İslam kadınlarıyla evlenebilmeleri, buna itiraz edilmemesi, kadınların elbiselerini istedikleri gibi giye-bilmeleri ve buna karışılmaması olduğunu ve dolayısıyla bütün bunların İslam'a aykırı olduğunu, bu hususları *din nasihattir* gereğince imama arz etmeleri gerektiğini söylemişlerdir.⁵¹

Bu mektubun Mekke'ye ulaşmasıyla Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi, ulema ve diğer eşraf harekete geçerek isyan, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle⁵² -Osmanlı Devleti'nin bakış açısıyla- fitne ve fesat girişimini başlatmışlardır.⁵³

Mekke "ihtilâl teşebbüsü"nün⁵⁴ gerçekleşmesinde Mekke Emiri'nin büyük payı olduğunda kuşku yok. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre Emir Abdülmuttalib Efendi, Mekke Reîsü'l-Ulemâsı Cemal Efendi'yle görüşerek ona Türklerin mürted olduğunu, şimdilik irtidadlarını gizleseler de sonra ilân edeceklerini, eskiden beri hakları olan hükümeti şimdi der-dest edeceklerini ve bu hususa ibtidârlarına men'-i üserâ madde-sinin bahane edilebileceğini söylemiştir.⁵⁵

Cemal Efendi de aynı doğrultuda bir fetva vererek; esir ticaretinin yasaklanması konusunun, şer'-i şerîfe muğâyir olduğunu, bundan başka Ezân-ı şerîf terk edilerek yerine top atılması, kadınların başı açık gezmesi ve nikâhın kaldırılmasının kadının eline bırakılması gibi şerî'at-ı mutahhara'ya aykırı on dört teklifleri olduğu için Türklerin müşrik olduğunu, kanlarını dökmenin ve evlatlarını esir etmenin helâl olduğunu, Türklerin mürted olduğunu, onlarla ve onlara tâbi olanlarla savaşılmaması gerektiğini, Türklerden onların cehennemlik olduğunu söylemiştir.

Cemal Efendi, emrin okunduğu mahkemeye de gelerek kadiya emri, yani esir ticaretinin yasaklanması meselesini uygulamaması gerektiğini, zira bunun şer'-i şerîfe aykırı olduğunu söylemiş, buna karşı çıkan kadiya zorla mürâsele almıştır.⁵⁶

Abdümttalib Efendi de bu isyan hareketine itiraz eden Nakîbü'l-Eşrâf Seyyid İshak Efendi'yi hapsedmiş, aç susuz bırakarak öldürmüştür.⁵⁷

Özetle Cemal Efendi'nin fetvasıyla patlak veren ve yaralananlarla ölenlerin olduğu, baskınların yapıldığı Mekke Olayı Şerif Mansur Efendi'nin çabalarıyla yatıştırılmıştır.⁵⁸

Mekke Olayı'nda ilgi çeken bir husus, isyanı çıkaranların da kendisine isyan edilen Osmanlı Devleti'nin de bu noktada dine dayanmalarıdır. Mekkeliler, dine dayanarak muhalefete girişirken devlet de dine dayanarak bu isyanın yanlış olduğunu savunmuştur.⁵⁹ Mekke uleması ve emirinin gerekçesini yukarıda açıklamıştık. Osmanlı Şeyhülislamı Arif Efendi de *Mekke Kadısı, Müftüsü, Ulemâ ve Şürefâ, Eimme ve Hutebâ Esendilere* hitaben 3 Cumadelulâ 1272'de bir mektup yazarak isyancıların iddialarına cevap vermiş; onların iddia ettiği türden gayri İslâmî bir uygulama ve anlayışın Osmanlı Dev-

⁵¹ Cevdet Paşa, Ferik Râşid Paşa'nın tahkikatı sonucunda bu mektubun harfiyen Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi tarafından tertip ettirildiğini söylemektedir. Bkz. C. Paşa, Tezâkir, c. 1, s. 103.

⁵² A.e., c. 1, ss. 102-103, 111 vd.

⁵³ A.e., c. 1, ss. 101-103.

⁵⁴ A.e., c. 1, ss. 132, 139.

⁵⁵ A.e., c. 1, s. 103.

⁵⁶ A.e., c. 1, ss. 111-112.

⁵⁷ A.e., c. 1, ss. 104-105.

⁵⁸ A.e., c. 1, ss. 112-116.

⁵⁹ Bkz. a.e., c. 1, ss. 101-126.

leti'nde câri olmadığını, padişahın Müslümanların imamı olduğunu, dolayısıyla ona itaatin farz olduğunu, bu durumda da doğal olarak isyanın fitne ve fesat olduğunu ayet ve hadislerle ileri sürmüştür.⁶⁰

2.2. YÖNETİLENLERİN MUHALEFETİ

2.2.1. Müslümanların muhalefeti, gizli ve açık-yumuşak/pasif olarak nitelendirilebilir. Müslüman halkın genel olarak devlete ve Tanzimat'ın uygulanışına karşı ciddi manada muhalefetinden söz etmek zor olsa da bazı muhalefet işaretlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu muhalefet işaretlerinden bir türünü biz gizli muhalefet olarak ifade etmekteyiz. Halkın gizli muhalefetiyle kastımız, açıktan açığa muhalif tavırlara girişme-se de genel olarak Tanzimat'tan rahatsızlığıdır. Tanzimat Hareketi'nin karşılaştığı en güç problem, reformların halka benimsetilmesi olmuştur. Müslüman tebaa arasında Tanzimat bir Frenk icadı ve Frenk düzeni olarak telâkki edilmiştir.⁶¹ Bu nedenle de halk Tanzimat'ın başrollerini ifa edenleri gâvur veya kâfir paşa olarak adlandırmışlardır.⁶² Bu telâkkinin temel sebebi, kuşkusuz Tanzimat'ın getirdiği ve uygulamaya çalıştığı, Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşitliği meselesidir. Bu eşitlik olgusu, Müslümanları huzursuz etmiştir.⁶³ Tanzimat uygulamasında da gerçekten Müslüman olmayanlar lehine gelişmeler olurken Müslüman halk lehine bir gelişmeden söz etmek zor görünmektedir. Dolayısıyla reformların Tanzimatçı usulle yapılışını halkın tasvip etmediğini söyleyebiliriz.⁶⁴

Tanzimatçıların eşitlik temelinde izledikleri Osmanlı(cı)lık siyaseti Müslüman halkın kabulüne mazhar olmamıştır. Halk Tanzimat aydınlarının oluşturmak istediği *yeni toplumsal kimliği* benimsememiştir.⁶⁵ Bilindiği gibi söz konusu kimlikte Avrupa kültürü önemli bir yer tutar. Tanzimatçıların ideolojisinin batılılaşma veya batı medeniyeti olduğunu⁶⁶ düşünürsek, Tanzimat'a gösterilen halk tepkisinin de bu ideolojiye veya bu ideolojinin Osmanlı toplumunun problemlerine bir çözüm getirmeyişine karşı olduğunu tespit edebiliriz. Kuşkusuz bu tepki, nativist-yerel bir tepki olmakla birlikte milliyetçi değil dinî bir tepkidir.⁶⁷

Çağdaşlaşma hareketi olarak Tanzimat'a gösterilen söz konusu olumsuz tepki ve muhalefetin en önemli sebebi, Tanzimat'ın eşitlik ve Osmanlılık siyaseti sonucu gayrimüslim unsurların pek çok yarar sağlamalarıdır. Tanzimat, reformlarıyla birlikte Ermenileri ve diğer gayrimüslim uyrukları Müslümanlara göre daha üstün bir duruma getirmiş veya buna zemin hazırlamıştır. Müslümanlar, Hıristiyanların daha üstün fay-

⁶⁰ A.e., c. 1, ss. 136-138.

⁶¹ A. C. Eren, "Tanzimat", MEBİA., s. 721.

⁶² Roderic H. Davison, "19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", Çev. Sevcihan Ahmedoğlu, İslâm Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş Yay., İstanbul 1997, s. 77; Engelhardt, a.g.e., ss. 47-48.

⁶³ B. Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, s. 126; R. H. Davison, "a.g.m.", ss. 72-74 vd.

⁶⁴ Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

⁶⁵ Süleyman Seyfi Öğün, "Uçucu Kimliklerimiz", Türkiye Günlüğü, Mart-Nisan 1995, s. 53.

⁶⁶ Bu noktada M. Reşid Paşa'nın, "...Biz medeniyetsiz hiç bir şey olamayız. O medeniyet de sadece Avrupa'dan bize gelir..."sözünü hatırlayabiliriz. Bkz. Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Seferlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler), 13-14 Mart 1985, TTKY, Ankara 1987, s. 73; B. Eryılmaz, a.g.e., s. 124.

⁶⁷ N. Berkes, a.g.e., s. 265.

dalar sağlayarak daha varlıklı bir duruma gelmelerini ve fakat kendilerinin fakir kalarak kendi topraklarını bile yitirmeye başlamalarını bir haksızlık olarak görüyorlardı.⁶⁸

Tanzimat'a muhalefet olgusu çerçevesinde işaret edilmesi gereken önemli bir husus, dinî meşrûlaştırım-muhalefet ilişkisidir. İlmîye sınıfının Tanzimat'la ilgili bütün meşrûlaştırım gayretlerine rağmen Müslüman halk, geleneksel din anlayışından hareketle bu meşrûlaştırımı uzun süre kabullenmekte zorluk çekmiştir.⁶⁹ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti, kendi geleneksel anlayışına aykırı olan, dinin kabul etmediği bir şeyi Müslüman halk katında din ile meşrûlaştırma yoluna gitmiştir. Bu bir çelişkidir; ama Tanzimat Dönemi'nin bariz bir yönüdür. Dine aykırı bir şeye dinî bir izah, Tanzimat'ın rüşvet, zulüm, fesâd-ı ahlâk, haksız vergi gibi olumsuzluklarıyla birleşince, halk Tanzimat'a karşı soğuk durmuştur. Tanzimat Dönemi'nde rüşvet kaldırılmamış, tersine daha da yaygınlaşmıştır.⁷⁰ Tanzimat Dönemi'nde bürokrasiye, yöneticilere, orduya sirayet eden genel bir ahlâkî bozulma söz konusudur. Engelhardt, reformcuların bir ahlâk bozukluğuna göz yumduklarını veya bir çare bulamadıklarını söylemektedir.⁷¹ Ayrıca halktan yasa dışı yollarla para alınması olayı da Tanzimat'ta sıkça şikayet konusu olan bir konudur.⁷²

Bunların dışında devletin halkın problem ve ihtiyaçlarına cevap vermekte gevşek davranmasından da söz edilebilir.⁷³

Esasen Tanzimat'ın önemli ilkelerinden biri bu olumsuzlukların kaldırılması, can, mal, ırz ve namus emniyetinin sağlanması olduğundan Ferman'a bu yönüyle halk olumlu bakmış, bazı yerlerde şenlikler düzenlenmiştir. Ancak uygulamalarla birlikte ve gayrimüslimlere verilen haklardan dolayı Müslüman halk Tanzimat'a karşı çıkmıştır.⁷⁴

Özetle Müslüman halk, Tanzimat'a karşı gizli bir muhalefet içinde olmuştur. Gerçi bu muhalefet, Tanzimatçıların şahıslarına yönelik bir tehlike doğurmamış veya M. Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nı okuyacağı gün, akşama sağ çıkacağı konusundaki endişeli olduğu⁷⁵ kadar bir karşı koyuş şeklinde gerçekleşmemişse de devletle halk arasında bir meşrûiyet krizinin ve ciddi bir kopukluğun oluşmasına neden olmuştur. Tanzimat'la birlikte veya Tanzimat'ın sosyal ve siyasî problemleri çözemesi sonucunda halk saraydan, yönetici seçkinler ve aydınlardan kopmaya başlamıştır.⁷⁶ Bu başlangıç bugünlere dek uzanan ve etkileri görülen devletin halka, halkın devlete

⁶⁸ Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayr-i Müslim Uyrakları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTKY, Ankara 1994, ss. 346-347.

⁶⁹ İ. Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*, s. 29.

⁷⁰ C. Paşa, *Tezâkir*, c. I, ss. 10, 19, 20 vd.; E. Z.Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, ss. 173-174.

⁷¹ Engelhardt, a.g.e., ss. 108-109.

⁷² Bkz. M. Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", ss. 216-219; H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ss. 298-299.

⁷³ Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre 1271'de Bursa'da her şeyi yerle bir eden bir deprem olmuş, fakat devlet ancak on gün sonra haber almıştır. Halbuki İngilizler Bursa halkına yardım için hemen iki gemi ekmek ile bir hayli akçe göndermişler. Bkz. C. Paşa, a.g.e., c. I, s. 35.

⁷⁴ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 126 vd.

⁷⁵ A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 62.

⁷⁶ Cemil Meriç'e göre "Tanzimat'tan önce bir insan ham madde ambarı olan Anadolu, Tanzimat'tan sonra saraydan büsbütün koptu. Anadolu kendi karanlık gecesinde kendinden utanan insanların vatanı oldu. Aydınla halk arasındaki uçurum tarihin hiç bir çağında hiç bir yerde bu kadar korkunç olmamıştır." (Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, (Haz. Ümit Meriç Yazan), İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 142)

güvensizliği meselesiyle yüz yüze getirmiştir Türkiye'yi. Tanzimat'la birlikte açıkça kendini gösteren Yeni Bürokrat Sınıf, devletin geleneksel-dinî meşrûlaştırımının yıkılmasına zemin hazırlamıştır. Bu sınıf, daha önceki dönemlerde yöneticilerle halk arasında uzlaşmayı sağlayan mekanizmanın yıkılmasına neden olmuşlardır. Daha önceki dönemlerde yöneticilerle halkın çıkarları ortak bir paydada birleşirken Tanzimat Dönemi'nde bürokrat sınıfı toplumdaki diğer sınıfların çıkarları uzlaşmamıştır. Buna sebep, söz konusu bürokrat sınıfın geleneksel ilişkilerden kopmaya başlayarak uluslar arası düzlemde Batı ile ilişki ve çıkarlara kaymaları olarak izah edilebilir.⁷⁷ Bu, aşağıda da göreceğimiz gibi Tanzimat'ın izlediği politikanın sosyal bir anomî ve dezorganizasyon doğurmasıyla direkt ilgilidir. Tanzimat, getirdiği yeniliklerle, yeni kurum ve düzenlemelerle, alt yapısını oluşturmadan yaptığı değişikliklerle yönetimde, yönetim halk ilişkisinde ve toplumda çözülmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çözüme, Tanzimatçı aydınının sahip olduğu Batı kompleksinin topluma sirayet etmesini ve toplumun kendine güvenini yitirmesini beraberinde getirmiştir.

Tanzimat'ın eşitlik politikası çerçevesinde uyguladığı hususlardan biri de, kiliselerde çan çalmaya serbestiyet getirilmesidir. Tanzimat'a kadar bazı belli yerler dışında şehir, kasaba ve köylerdeki kiliselerde çan çalmak yasaktı. Tanzimat'la birlikte dinî ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına izin verilmesi ve sonuçta Müslüman olmayanların bulunduğu yerlerde çan çalınması, Müslüman halk arasında nefreti mucip olmuştur.⁷⁸

Aynı şekilde Müslümanların Hıristiyanları tasvir eden veya niteleyen "gâvur" gibi bazı ifadeleri, aşağılayıcı kabul edildiği için yasaklanmışlardır. Bu da Müslüman halkın hoşlanmadığı bir durum olmuştur.⁷⁹

Bu örnekler çoğaltılabilirse de Müslüman halkın Tanzimat'tan hoşnutsuzluğu bilindiği için bu kadarı kâfi gelebilir.

Müslüman tebaanın açık-yumuşak/pasif olarak nitelendirilebilecek olan muhalefetine gelince, buna bir kaç olayı örnek olarak getirebiliriz. Birinci örnek, Niş Müslümanlarının muhalefettir. Niş Müslümanları isyana varan bir karşı koyuş göstermemişlerdir; fakat her hâlükârda Tanzimat reformlarına karşı olmuşlardır. Bu Müslümanlar daha önce sultanlar tarafından verilen muâfiyetnâmelerle vergi ödemekten muaf tutuluyorlardı. Tanzimat bu muâfiyeti kaldırmış ve eşitlik temelinde herkesin vergi vermesi ilkesini getirmiştir. Müslüman halk, muâfiyetin kalkmasını ve vergiye tâbi tutulmalarını haksızlık olarak kabul etmiş ve buna karşı çıkmışlardır.⁸⁰

Bu noktada başka bir örnek olay, Trablusşam'da Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesine dayanarak cenazelerini, merkep üstünde değil de çarşı içinde omuzlar üzerinde taşıyan Hıristiyan gruba, bir grup Müslüman'ın saldırmasıdır.⁸¹

Diğer bir örneğimiz, âyânların muhalefetine de örnek olarak getirdiğimiz Yağcıoğlu İbrahim olayına iştirak eden halkın muhalefettir.

⁷⁷ Hürrihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 41.

⁷⁸ A. C. Eren, "Tanzimat", MEBİA., s. 721.

⁷⁹ A. Şeref, a.g.e., s. 59.

⁸⁰ H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 641.

⁸¹ Bkz. İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 82.

Bu örnekleri pekâlâ çoğaltabiliriz; fakat bu kadarı bile Müslüman halkın açık-yumuşak/pasif muhalefeti ortaya koymaktadır. Muhalefete konu olan olayların sembolik değeri düşünülürken, halkın muhalefeti anlamak daha da kolaylaşacaktır.

Müslüman halkın 1839-1856 yılları arasında açık-sert/radikal muhalefet hareketlerine rastlamıyoruz. Bu anlamda bir muhalefet, daha sonra Müslüman unsurlar ortaya çıkacak olan milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleriyle kendini gösterecektir. Bu tür muhalefet ise ana bünye olan Osmanlı toplumundan kopmakla sonuçlanacaktır.

2.2.2. Gayrimüslim cemaat ve toplulukların muhalefeti ise yerine göre gizli, açık-yumuşak/pasif ve açık-sert/radikal olmak üzere üç nitelikte de vasıflandırmak mümkündür.

Gizli muhalefeti, gayrimüslimlerin genel olarak Tanzimat'tan duydukları rahatsızlık olarak ifade edebiliriz.

Gayrimüslimlerin Tanzimat'a muhalefeti ve Tanzimat'tan yararlanarak Osmanlı Devleti'ne muhalefeti konusu, Tanzimat'ın anlaşılması bakımından önemlidir.

Tanzimat Fermanı ilân edildiğinde, bazı gayrimüslim cemaat liderleri hariç Müslüman olmayan halk genelde olumlu tepki göstermişti. Bu olumlu tepkinin arkasında hiç kuşkusuz Tanzimat'ın eşitlik ilkesi bulunmaktadır. Bu eşitlikten ötürü gayrimüslimler, Tanzimat'a bir bakıma alkış tuttular. Gülhane Hatt-ı Hümayunu da onlara hak arama fırsatı vermiş, Balkanlarda millî duyguları kamçılıyarak⁸² milliyetçilik hareketlerinin çıkışına zemin hazırlamıştır.

Fakat Tanzimat'ın eşitlik ilkesi pratiğe aktarılmaya başlandığında, mükellefiyetlerde de geçerli olacağını anlamış olan Gayrimüslimler, Tanzimat'a karşı tavır almaya yönelmişlerdir. Meselâ Tanzimat'ın eşitlik anlayışına onların da Müslümanlar gibi askerlik yapmaları gerekiyordu. Oysa onlar buna karşı çıkmışlar ve bu nedenle askerlik yerine bir bedel ödemeleri kabul edilmiştir.

Aynı şekilde kiliselerin vakıflarını idare eden nüfuzlu yüksek *ruhban* sınıf, vergilerin yeni sisteme bağlanması ile eski kazançlarını elde edemediklerinden Tanzimat'tan memnun olmamışlardır.⁸³

Ayrıca Rum Ortodokslar, müsâvât prensibine çok sıcak bakmamışlardır; zira onlar mesela Yahudilere göre daha üst bir statüye sahiptiler. Dolayısıyla Rum Ortodoksların, daha önceden sahip oldukları bir takım imtiyazları kaybetme endişesiyle Tanzimat'a karşı oldukları söylenebilir.⁸⁴ Yine İstanbul Patriği de eşitlikçi reforma sıcak bakmamıştır; çünkü patrik Ortodoks Kiliselerinin çok üzerinde bir nüfuz ve güce sahipti. Eski otoritesini ve hükmettiği coğrafyayı kaybetmek istemiyor, bunun korunmasını istiyordu.⁸⁵

Özetle gayrimüslimlerin genel olarak Tanzimat'ı benimsememeleri, *gizli muhalefet* adı altında ele alınabilir.

⁸² H. İnalçık, "a.g.m.", s. 624; B. Eryılmaz, a.g.e., s. 128.

⁸³ A. C. Eren, "a.g.m.", s. 723.

⁸⁴ Engelhardt, a.g.e., s. 114; İ. Ortaylı, a.g.e., s. 82.

⁸⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", TCTA, c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1000; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", Çev. Ahmet Günlük, TCTA, c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1005.

Gayrimüslimlerin açık-yumuşak/pasif muhalefetine örnek olarak askerlik yapmaya karşı çıkmaları ve bu noktada devlete geri adım attırmaları olayını verebiliriz. Gayrimüslimler, meselâ Rum Ortodokslar, askerlikle ilgili bütün tebaanın eşitliği prensibine şiddetle karşı çıkarak klâsik uygulamanın sürmesini istemişlerdi. Onlar askerlik yapmak istememişlerdir. Tanzimat'ın bu maddesinin uygulanması durumunda topluca dağlara kaçacaklarını, komşu devletlere iltica edeceklerini ilân etmişlerdi. Bu yüzden devlet, askerliğin bütün tebaaya teşmil edilmesini askıya almak zorunda kalmıştır.⁸⁶

Gayrimüslimlerin açık-sert/radikal muhalefetlerine örnek olarak Niş isyanında yer alan *reâyâyı* verebiliriz. Vergilerini vermek istemeyen reâyâ isyana kalkarak yakaladıklarını Müslümanları katletmişlerdir.⁸⁷ Bu çerçevede Vidin isyanını⁸⁸ da örnek olarak getirebiliriz.

Gayrimüslimlerin muhalefesinde dikkati çeken bir husus, bazı gayrimüslim unsurlar, çıkarları gereği Tanzimat'a karşı çıkarlarken, büyük bir bölümünün de Tanzimat'ın yetersiz olduğunu öne sürerek daha çok hak istemenin peşine düştüklerinden muhalefet etmeleri hususudur. Bu muhalefet girişimlerinde kuşkusuz onların en büyük destekçileri, hatta yönlendiricileri batı devletleriydi. Batılı devletler Tanzimat hareketi boyunca Osmanlı Devleti'ne Ferman'ın uygulanması doğrultusunda baskılar yapmış ve gayrimüslimleri bu noktada yönlendirmişlerdir.⁸⁹ Ancak birinci gruba giren ve Klâsik Dönem boyunca Osmanlı Devleti'ndeki millet sisteminin, kendilerine dindaşları üzerinde sağladığı erk nedeniyle millî ayaklanmalara şiddetle karşı çıkmış olan Yahudi ve Hıristiyan dinî yöneticiler, Tanzimat'ın getirdiği millet sistemini eşitlikçi plânda reorganize edici reform çabaları sonucu otoritelerini kaybetmeye başlayınca milletlerini kışkırtmaya, çıkan ayaklanmaları desteklemeye başlamışlardır.⁹⁰

Kısaca Tanzimat reformları, Hıristiyanları memnun etmemiştir. Çünkü Fransız İhtilâli'nin etkileri, bu tür düzenleme ve yeniliklerle ortadan kaldırılabilecek kadar zayıf değildi. Hıristiyanlar bağımsızlık istiyor ve batılı ülkelerden tam bir destek görüyorlardı.⁹¹

Tanzimat'ın batılı devletlerle ilişkilerde izlediği siyaset ve gayrimüslimlere verdiği eşitlik hakkı gayrimüslimleri daha fazla hak istemeye itmiş, tabir caizse şımartmıştır. Islahat Fermanı'nın okunmasından sonra da olsa Maraş'ta gerçekleşen bir olay, Tanzimat'ın gayrimüslimlerin psikolojisi üzerinde yaptığı etkiyi -Osmanlı'nın aleyhine bir etki- ortaya koymaktadır: Tarihî verilere göre Islahat Fermanı Maraş'ta okunduğunda hükümet aleyhine tepkiler -siyasî adıyla "dedikodu"- olmuşsa da önemli bir hadise olmadan yatıştırılmış, fakat bir İngiliz tüccarı ve İngiltere konsolos vekili olan şahıs, mahkemede bir duruşmada, beldenin hâkimine sövmüş, hatta bir de adam öldürmüş, ahali de bunun üzerine birikerek mezkûr şahsın evine saldırmış, karısı ve çocuklarıyla birlikte evini yakmışlardır.⁹²

⁸⁶ Engelhardt, a.g.e., s. 114.

⁸⁷ Bkz. H. İnalçık, "a.g.m.", ss. 640-646.

⁸⁸ Bkz. "aynı m.", ss. 646-648.

⁸⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), ss. 185-188

⁹⁰ S. Shaw, "a.g.m.", s. 1005.

⁹¹ Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişmesi, 14. bs., İnkılâp Kit., İstanbul 1990, s. 14.

⁹² C. Paşa, Tezâkir, c. 1, s. 89; A. C. Eren, "Tanzimat", MEBTA, s. 408.

Bu ve benzeri olaylar gayrimüslimlerin, Tanzimat akli ve mantığının bir yansıması veya sonucu olarak Osmanlı Devleti'ni ve Müslümanları nasıl görmeye başladıklarını açıkça göstermektedir.

Tanzimat Dönemi'nde devlete muhalefet hareketlerinde *irtidâd* konusunu da zikretmemiz gerekmektedir. Gerçi bu, doğrudan doğruya Tanzimat'a yapılmış bir itiraz sayılmaz, fakat Tanzimat'ın gayrimüslimlerde sağladığı yeni psikoloji,⁹³ onların din değiştirme ve irtidâd etme doğrultusunda hareket ederek Osmanlı Devleti'ne muhalefet etmelerine neden olmuştur.

Tanzimat, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan insanlar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Gayrimüslimler de Tanzimat'ın sağlayacağı haklardan etkilenmiş ve daha çok hak isteme yoluna gitmişlerdir.

Tanzimat Dönemi'nde bazı kesimler, Tanzimat'ın inanç özgürlüğü getirdiğine inanmış olacaktı ki din değiştirmeye yönelmişlerdi.

Örneğimiz yabancı kaynaklarda Krypto-Katolik olarak bilinen olaydır. Kura usulüyle askere çağırılma mecburiyeti tatbik olunmaya başladığı zaman, Kuzey Arnavutluk'ta öteden beri devlet nezdinde Müslüman oldukları tescil edilmiş bulunan bir kaç köy halkı, İslamiyet'i şimdiye değin zahiren kabul ettiklerini, gerçekte Katolik olduklarını ve Tanzimat Fermanı gereğince askere gitmeye mecbur tutulmayacaklarını ilân etmiştir.⁹⁴ 1273'de Girit'te de iki yüz kadar Müslüman ailesi Hıristiyanlığa geçmişlerdir.⁹⁵

Uluslar arası boyutlar kazanan irtidâd olayları, Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul etmiştir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi devlet, bir mürtede ölüm cezası verildiğini ilân ettiğinde Avrupa olaya bütün imkânlarıyla müdahale etmeye çalışmıştır. Toplu irtidâdları düşündüğümüzde, devleti olumsuz yönde etkileyebilecek olan bu siyasî olaylara devletin müdahalesinin bir anlamının olduğunu görebilmekteyiz.

Toplu irtidâd göstermiştir ki, bazı gayrimüslim unsurlar üzerinde devletin gücü etkisini azaltmış, devlet otoritesini geçiremez olmuştur. Güç dengeleri Batı lehine değişince bazı Müslüman görünen unsurlar, tavırlarını ortaya koyarak güçlüden yana olmuş ve Hıristiyanlığa geçiş yapmışlardır.

Hülasa Tanzimat başarılı olsun ya da olmasın, kağıt üzerinde kalmamış, devletin sınırları içinde uluslar arası mahiyet kazanacak biçimde geniş ve etkili hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.⁹⁶

Fakat Tanzimat'a karşı yapılan ve ikaz, itiraz, protesto, isyan vb. biçimleriyle kendini gösteren muhalefet çabalarında iki kesimin muhalefetini ayırt etmek gerekir. Müslüman kesimlerin ve tabiatıyla ulemanın muhalif tavırları temelde içerden iken, gayrimüslimlerin muhalefetleri dışarıdan, yani devleti parçalayacak mahiyettedir. 1839-1856 yılları arasında "Müslüman millet" içinden milliyetçi tavırla hareket eden ve ana bünyeden kopmakla sonuçlanan muhalefet veya isyan girişimi görmek çok güç. Ancak bu daha sonra olmayacağı anlamına da gelmez. Tanzimat'ın en önemli sonuçlarından biri milliyetçi Müslüman hareketlerin ortaya çıkmasına ve bazı Müslüman

⁹³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimâî Hayat", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 626.

⁹⁴ A. C. Eren, "a.g.m.", s. 398.

⁹⁵ C. Paşa, Tezâkir, c. 2, s. 4.

⁹⁶ H. İnalçık, "a.g.m.", s. 624.

kavimlerin ana cemaat olarak Osmanlı toplumundan kopmalarına zemin hazırlaması ya da önüne geçememesidir. Arabistan olaylarını buna örnek verebiliriz.

Tanzimat'ın Müslümanlar ve Osmanlı Devleti açısından bir başka sonucu, etkileri günümüze kadar sürecek olan daha sonraki bazı olaylara zemin hazırlamasıdır. Kuleli Vak'ası, Yeni Osmanlıcı muhalefet, İslamcılık, Türkçülük gibi olay ve olguları bunlara örnek verebiliriz.

Gayrimüslimlerin muhalefeti ise daha baştan Batılıların da desteğiyle kopmayı hedefleyen, i'tizâl amacı taşıyan karşı çıkış olarak görülmektedir. Özellikle 1789 Fransız İhtilâli'nin etkisiyle Tanzimat'tan çok önceleri başlayan gayrimüslim millî bilinci, Tanzimat'ın Osmanlılık politikalarıyla önlenememiş, hatta bu politikadan bir nevi meşrûiyet elde etmiş ve milliyetçilik hareketlerine ivme kazandırmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Tanzimat uygulamaları bilhassa Bulgaristan ve Makedonya'da Bulgar reâyâ arasında millî hisleri kamçulamıştır.⁹⁷ Bu noktada Tanzimat için reâyâyı şımarttığı, genel bir ayaklanma ve devletin parçalanması tehlikesini oluşturduğu teşhisi yapıldığını⁹⁸ hatırlayabiliriz.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin muhalefetlerinin farklılığının doğurduğu önemli sonuçlardan biri, H. İnalcık'a göre şudur: Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kıpırdanma, derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve milletler arası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadı göstermiştir. Rumeli'de reâyâ, Çorbacıların idaresinde esaslı sosyal reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurumlarını temsil edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşinden sürüklemektedirler. Bu tarihlerden sonra Balkanlarda millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken, Türk siyaset hayatına, uzun zaman taşraya hâkim âyân ve ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.⁹⁹

SONUÇ

Tanzimat'a muhalefet olgusu ele alınırken bir kaç hususun altının çizilmesi gerekmektedir: Öncelikle zikredilebilir ki Tanzimat'a muhalefet, çok karmaşık bir olgudur. Gerek ulemanın, gerekse Müslüman halkın içerden ikaz, itiraz ve protestolarını, kestirmeci bir yolla Tanzimat reformlarına karşı yapılmış muhalefet girişimleri olarak açıklamak indirgemecilik olur. O dönemde toplumun ve yöneticilerin içinde bulunduğu şartları ve psikolojik ortamı düşündüğümüzde, olayın çok basit olmadığını ve reformlar yapılarak devletin kurtarılması gerektiğini herkesin kabul ettiği ve desteklediğini görebiliriz. O halde Tanzimat'a ve Tanzimatçılara muhalefette bize göre Tanzimat'ın çözülmeye neden olması, problemleri çözememesi ve dolayısıyla başarısız görülmesi,¹⁰⁰ Tanzimat'ın Bürokrat Aydınları'nın ahlâkî yönlerinin hoş karşılanmama-

⁹⁷ Bkz. "aynı m.", s. 624.

⁹⁸ "Aynı m.", s. 645.

⁹⁹ "Aynı m.", s. 649.

¹⁰⁰ Meselâ Tanzimat Hareketi'nin başarılı olamaması, camilerde hocaların açıkça hükümeti eleştirmelerine neden olmuştu. Bkz. E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), s. 95.

sı,¹⁰¹ lüks, israf, rüşvet, güvensizlik gibi olumsuzluklar içinde olmaları gibi hususlar etkili olmuş olabilir.

Kuşkusuz çok nadir bazı muhalif çabalarda ekonomik, siyasî, ideolojik vb. amaçların etkili olduğu da vakidir. Mesela Mekke Olayı'nın çıkmasında, Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre Mekke seçkinlerinin asabiyet duygusuyla ve dinî önderlik hakkı iddiasının önemli bir rol oynadığı, ayrıca tüccarların ticarî kayıplarının önüne geçmek istemelerinin ve bu çabalarını da din ile meşrûlaştırmalarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu durum genel ve yaygın bir durum olmamıştır.

Gayrimüslimlerin itiraz ve isyanlarında da yönetici seçkinlerin, âyân ve ağaların, vergi görevlilerinin yanlış uygulamaları veya eski imtiyazlı konumlarından vazgeçmemelerinin de önemli etkisi olmuştur. Niş ve Vidin isyanlarında bu görülebilir.¹⁰²

Tanzimat'a muhalefet hareketiyle ilgili olarak işaret edilmesi gereken önemli bir husus da "Resmî Ulema"nın Tanzimat'a karşı olduğuna dair önermelerle sık sık karşılaşılmasıdır. Bu tür önermelerde, ulemanın Tanzimat'ı şeriata ve İslam devleti esaslarına aykırı göstermeğe çalıştığı, Tanzimat'a çıkarları tehlikeye düşen başlıca iki sınıf olan âyân ve ulemanın karşı çıktığı,¹⁰³ ulemanın Tanzimatçıları dinsizlikle suçladığı,¹⁰⁴ ulemaya göre Tanzimat'ın İslam'ın düşmanları tarafından düzenlendiği¹⁰⁵ gibi husus ve iddialar yer almaktadır. Bizim kanaatimiz, bu tür iddiaların belli bir önyargı ve abartının ürünü olduğu şeklindedir. Elbette ulema, Tanzimat'ın bazı ilke ve uygulamalarından rahatsızdı. Ancak bu onların reformlara ve yenileşmeye karşı çıktıkları anlamına gelmez. Nitekim Halil İnalçık'ın taşra ulemasının isyana tahrikçiliğine dair delil olarak getirdiği arşiv belgelerinde bile suçlanan âlimlerin açık ve ciddi suçlarının olmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁶ Araştırmamız boyunca yeri geldikçe ortaya koyduğumuz veriler de ulemanın reformların içinde olduğu şeklindedir. Taşra uleması, cemaat liderleri vb. unsurlar belki merkez ulemaya göre biraz daha muhalif tavır takınmış olabilirler. Ancak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki ulema, geleneksel Osmanlı yönetiminde sahip olduğu güç ve muhalefet fonksiyonunu, Tanzimat'la birlikte yitirmeye başlamıştır. Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin anlaşılmasında bu hususun önemi ortadadır.

İlmiye kurumunun gerileyişi ve çöküşü, bazı araştırmacıları, ulema hakkında hatalı ve yanlış bir takım aceleci genellemeler yapmaya yöneltmiştir. Bu genellemelerde, ulemanın bütün reform teşebbüslerini doğal olarak engellediği ifade edilmiştir. Halbuki tarihî veriler, ulemanın engellemek şöyle dursun reformlar karşısında pasif anlamda dahi durmadığını reformların içinde yer aldığını göstermektedir.¹⁰⁷

¹⁰¹ Ahlâkın yöneten ve yönetilenlerle ilişkisinin önemi yadsınamaz. Bir inanç ve düşünce sistemi ve pratik bir olgu olarak ahlâk, toplumlar için vazgeçilmez bir olgudur. Sağlıklı toplum ve sağlıklı devletin gerçekleşmesi, iyi ahlâkla mümkündür. Ahlâk-fert ve ahlâk-toplum ilişkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Yay., İstanbul 1995; Kınalızâde Alî Efendi, *Ahlâk, Ahlâk-ı Alâî*, Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, byy., ty.

¹⁰² Bkz. H. İnalçık, "a.g.m.", ss. 624, 640-649.

¹⁰³ Bkz. H. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", s. 615.

¹⁰⁴ Bkz. "Aynı m", s. 622.

¹⁰⁵ Aytunç Altındal, *Türkiye'de Kadın*, 5. bs., Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 1991, s. 99.

¹⁰⁶ Bkz. Başvekâlet Arşivi, Bâb-ı Asâfî Defterleri, No: 370, s. 38'den naklen H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ss. 680-681; Başvekâlet Arşivi, Aynı Defter, s. 57'den naklen "aynı m.", ss. 684-685.

¹⁰⁷ Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, İletişim Yay., İstanbul 1996, ss. 243-246 vd.

Ulemanın yerilmesi ve reformlara karşı bir grup olarak görülmesinin önemli bir nedeni, belki de Tanzimat anlayışının ve Tanzimatçıların ulemanın bitmesindeki rollerini örtbas etmek için suçu ulemaya yüklemeleri, onları anti-Tanzimat olarak göstermeleri olabilir. Bilindiği gibi Tanzimatçılar, uyguladıkları reform siyasetiyle, özellikle eğitim yoluyla ulemanın ilim ve siyaset etkinliklerinin önünü tıkamışlar ve bu da ulemanın tükenişini hızlandırmış, hatta sağlamıştır.

Din-devlet ilişkisi bağlamında siyasî değişme ve din konusu ele alınmak istendiğinde de denilebilir ki, Tanzimat'ın getirdiği kültürel değişim karşısında din, yöneticilere ve halka yansıdığı kadarıyla bütünleştirici fonksiyonunu sürdürmeye çalışır gibidir. Ulema da bir dinî grup olarak bu paralelde tavır takınmışa benzemektedir. Fakat yukarıda gördüğümüz gibi dini, halkı, dinî toplulukları ve ulemayı tamamen de bütünleşmeci işlevle izah etmek yeterli olmayacaktır. Ulema ve toplum dinî çerçevede bütünleşmeyi en azından zedelemek istememiştir; ancak nispeten muhalefet de ederek değişimden hoşlanmadığı yönlerini ortaya koymuştur. Bu normaldir; zira dönem, kriz işaretlerinin ortaya çıktığı, siyasî ve toplumsal karşılıkların olduğu, toplumsal ve siyasî uzlaşmanın zedelenmeye başladığı bir dönemdir. Bu tür durumlarda din ve dinî unsurların, bir muhalefet hareketi veya protesto biçimi olarak kendilerini göstermeleri normaldir.¹⁰⁸ Fakat şunu da belirtmelidir ki yine de din, bütünleşme konusuna dikkat etmeye çalışmıştır. Sistemin denge içinde olduğu Klâsik Dönem'de ise dinin sosyal bütünleşme fonksiyonunu devreye sokmuş olduğu söylenebilir.

Tanzimat'a muhalefet olgusuyla birlikte Osmanlı ve Türkiye tarihinde yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Türk siyasetinde, devletle halk, yönetenlerle yönetilenler, iktidarı ellerinde tutanlarla muhalefet edenler arasındaki ilişkilerde belirleyici olan bu anlayışta, devlet veya iktidar *ilerici*, muhalefet edenler ise *gericidirler*.

Klâsik Dönem'de devlete isyan veya kıyam girişiminde bulunmaya *fitne* ve *fesat/işsat*, girişimde bulunanlara da *fitne* ve *fesat ehli* denmekteydi. Tanzimat Dönemi'nde muhalifler için bu ifadeler kullanılmaya devam etmiş,¹⁰⁹ ama yeni bir yöntem de ortaya çıkmıştır. Bu siyasî yöntemde, devlet *ilerici*, muhalefet edenler ise *gericidir*. Modern Türk siyasetine damgasını vuran bu yöntemdeki söz konusu ifadeleri karşılayan kelimeler, *efkâr-ı cedîde ashâbı*, *usûl-i cedîde-i Avrupa*, *irtica*, *eski taassub yolu* ve *efkâr-ı atîka ashâbı* gibi ifadelerdir. Buna göre meselâ M. Reşid Paşa ve grubu "efkâr-ı neşr-i maârif ve tamîm-i terbiye ile devleti usûl-i cedîde-i Avrupa'ya tevfiikan tanzîm etmek" isteyen *efkâr-ı cedîde ashâbı* iken, bunlara karşı çıkanlar, meselâ Damat Said Paşa gibi yöneticiler "devleti eski taassub yoluna götürmek" isteyen *ashâb-ı atîka* veya *taassub-i bârid ashâbı* idiler.¹¹⁰ Yine örneğin Hüsrev Paşa *vâsıla-i irtica* idi.¹¹¹

Bunlar göstermektedir ki Türkiye'de ilerici-gerici ikilemi, Tanzimat'a dayanmaktadır. Bu anlayış, her ne kadar muhalefeti engellememişse de muhalefete geçecek

¹⁰⁸ Nur Vergin, "Toplumsal Protesto ve Dinsel Hareketler", İstanbul Ü. İktisat F. Mecmuası, c. 37, 1979 İstanbul, s. 101 vd.

¹⁰⁹ Bkz. C. Paşa, Tezâkir, c. 1, ss. 101-113, 133-138; 20 Safer 1257 tarihli belge, Bâb-ı Asâfi Defterleri, No: 370, s. 38'den naklen H. İncelik, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ss. 680-681; Başvekâlet Arşivi, Aynı Defter, s. 53'den naklen "aynı m.", ss. 682-683. Rifâ'a Tahtavî, Fransa'da kral için yapılan isyan girişimlerini *fitne* ve *fesat* olarak adlandırır. Bkz. Rifâ'a Râfi' Tahtavî, Paris Gözlemleri, Haz. Cemil Çiftçi, Ses Yay., İstanbul 1992, ss. 253-257, 265 vd.

¹¹⁰ Bkz. C. Paşa, Tezâkir, c. 1, s. 11; c. 4, ss. 23-24; Engelhardt, a.g.e., ss. 47-48; A. Şeref, "a.g.m.", s. 193.

¹¹¹ Engelhardt, a.g.e., s. 82.

pek çok kimse ya da kesimin sinmesine, muhalif olanların devlet katında mahkûm edilmesine yol açmıştır. Bu durum ise zihniyet olarak devletin mutlaklığını, sorgulamazlığını beraberinde getirmiştir.

Son olarak belirtelim ki Tanzimat Dönemi'nde devlete karşı gösterilen ikaz, itiraz, protesto ve isyan gibi çeşitli muhalefet biçimleri, Osmanlı Devleti'nin, halife-sultanın veya hilâfet-saltanat müessesesinin, toplum üzerindeki güçlü etkisini yitirmeye başladığını da ortaya koymaktadır. Bu da devletle halk arasında uzlaşmazlık olduğunu ve tabiatıyla *meşrûiyet krizinin* baş gösterdiğini işaretlemektedir.

Siyasal açıdan Tanzimat'a muhalefet olgusunun ifade ettiği anlam, devletin *dinî meşrûlaştırım kaynaklarını* kaybetmeye başlaması, Osmanlı toplumundaki çeşitli etnik ve dinî unsurları bir arada tutan dinî mekanizmanın çözülmesi ve dolayısıyla ümmet anlayışının zedelenip yerine lâiklikle ilişkili modern milliyetçi anlayışın yerleşmeye başlaması gibi önemli hususları ihtiva etmektedir.